

АСТРОНОМІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Галина НАЄНКО

Інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Київ 01601, бул. Тараса Шевченка, 14

Розглянуто семантику, походження й функціонування астрономічних термінів у текстах першої половини XVII століття, а саме в текстах К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословії» (1618), «Євангеліє Учительне» (1619) та словнику Памва Беринди «Лексикон Словенороський» (1627). Реконструкція фрагментів тогочасної наукової картини світу ґрунтується на встановленні парадигматичних стосунків терміноодиноць, співвідношенні питомих і запозичених термінів. Фіксація астрономічних понять у текстах, віддалених від академічного дискурсу, засвідчує рівень освіченості й зацікавленості широких кіл українського суспільства передмодерної доби.

Ключові слова: історія української мови, історичне термінознавство, науковий текст, астрономічний термін.

ТЕРМІН ЯК ВТІЛЕННЯ НОВОГО ЗНАННЯ

Сучасне термінознавство спирається на поняття про термін як «квант когніції, одиницю спеціального знання, що функціонує в рамках фрагменту наукової картини світу». Воно визнає головною функцією терміна когнітивну, тобто функцію пізнання, і лише вторинними – функції фіксації знання: номінативну й інформативну, що полягають у вербалізації спеціального концепта, «імені згустка смислу»¹.

Вивчення текстотвірних функцій терміна є окремим напрямом термінознавства. Спрямування дослідницького інтересу може мати як вектор від терміна до тексту, так і від тексту до терміна².

Термін потрактовують як квінтесенцію нового знання, як елемент наукової мови, що формує денотатну основу тексту, отже, забезпечує його інформативність. В умовах наукової комунікації термін постає основною одиницею передачі когнітивної інформації, вербалізуючи нове, найбільш істотне знання в процесі створення наукового тексту³.

Функціонування терміна в науковому тексті цікавить дослідників його стилістики. Так, розглядаючи терміносистему тексту як «словник» нового знання, О. Баженова співвідносить зміст понять, категорій, класифікацій, типологій, теорій із онтологічним компонентом епістемічної ситуації. Поняттєва структура наукового тексту, отже, представлена номінаціями вихідних первинних понять, які не потребують визначення, основних, що мають дефініції, та тих, що використовуються для розвитку й уточнення основних понять⁴.

Ця концепція виявляється досить близькою до когнітивної характеристики функцій терміна у співвідношенні з новими/відомими знаннями, запропонованої Е. Скороходьком. Дослідник розрізняє «терміни, що виражають відомі поняття – нотоніми, та терміни чи терміноподібні одиниці, що виражають нові поняття – неоніми», останні існують виключно в одному чи небагатьох текстах⁵.

Історичне (діахронічне) термінознавство – ділянка термінознавства, що має на

меті простежити за процесами зародження, функціонування, вдосконалення, кодифікації термінологій. Проблематика історичного термінознавства зближується з проблематикою історичного мовознавства у зв'язку з тим, помічає В. Лейчик, що поряд із вивченням термінологій і терміносистем за словниками й стандартами воно передбачає вивчення зв'язних текстів⁶.

У різних термінологічних школах, крім нарисів з історії галузевих термінологій різними природними мовами, існують і спроби теоретичного осмислення проблем діахронічного термінознавства⁷.

Детальне визначення предмета дослідження історичного термінознавства знаходимо у аналітичному огляді Л. Туровської, це «формування й становлення галузевих терміносистем у їх історичному розвитку, етимологія терміна, його еволюція, етапи й закономірності організації прототермінів, передтермінів та спеціальної лексики в терміносистемі, функціонування прото-термінологічних одиниць у писемних пам'ятках»⁸.

Оглядаючи основні здобутки українського історичного термінознавства, авторка визначає такі його провідні напрями: вивчення галузевої лексики конкретного історичного періоду, відтворення загальної картини словникового складу тієї чи іншої тематичної групи лексики в історичних пам'ятках, вивчення галузевої лексики в широких часових межах; визначення основних етапів формування тієї чи іншої терміносистеми на тлі екстралінгвістичних чинників⁹ [тут *екстралінгвістичний* означає 'позамовний', 'екстралінгвальний' – Г. Н.].

На наш погляд, у цьому переліку бракує окремої групи досліджень, що вивчають терміни в окремому тексті (чи сукупності текстів) одного автора. Це дає змогу схарактеризувати функціонування термінів в аспекті загальної естетичної парадигми¹⁰, пов'язати специфіку термінотворення зі свідомістю

окремого науковця, зокрема реконструювати фрагменти індивідуальної мовної картини світу як такої, що корелює з науковою картиною світу¹¹, встановити особливості індивідуального термінотворення¹².

Пор. думку В. Іващенко, яка відносить такі дослідження до крос-аспектуального напрямку історіографії персоналій, а саме вивчення авторської термінології конкретного автора або історичного періоду¹³.

Спостереження за функціонуванням термінологічних одиниць у староукраїнських наукових текстах дають змогу зосередитися на таких питаннях: співвідношення питомих – запозичених термінів; функціональне навантаження термінів у різних типах текстів; специфіка вживання глос та дефініцій у текстах різних дискурсів¹⁴.

ТЕРМІНОЛОГІЯ АСТРОНОМІЇ У «ЛЕКСИКОНІ СЛОВЕНОРОССЬКОМУ» ПАМВА БЕРИНДИ

Попри серйозну увагу мовознавців до «Лексикону словеноросського» Памва Беринди (праці П. Житецького, З. Веселовської, В. Німчука, О. Горбача та ін.), спеціального аналізу цієї пам'ятки як словника староукраїнської наукової термінології XVII ст. зроблено ще не було.

Зафіксовані в «Лексиконі» терміни природничих наук обслуговували нерозчленований конгломерат знань людини про Всесвіт, Землю, природу і людину, що, маючи безсумнівно античні джерела, в системі тогочасної освіти входив до традиційних курсів натурфілософії, як її, наприклад, подавав у Києво-Могилянській академії Г. Кониський¹⁵.

З-посеред термінології астрономії виокремлюємо три тематичні групи лексем: терміни сферичної астрономії, терміни астрології та назви планет і сузір'їв (астроніми).

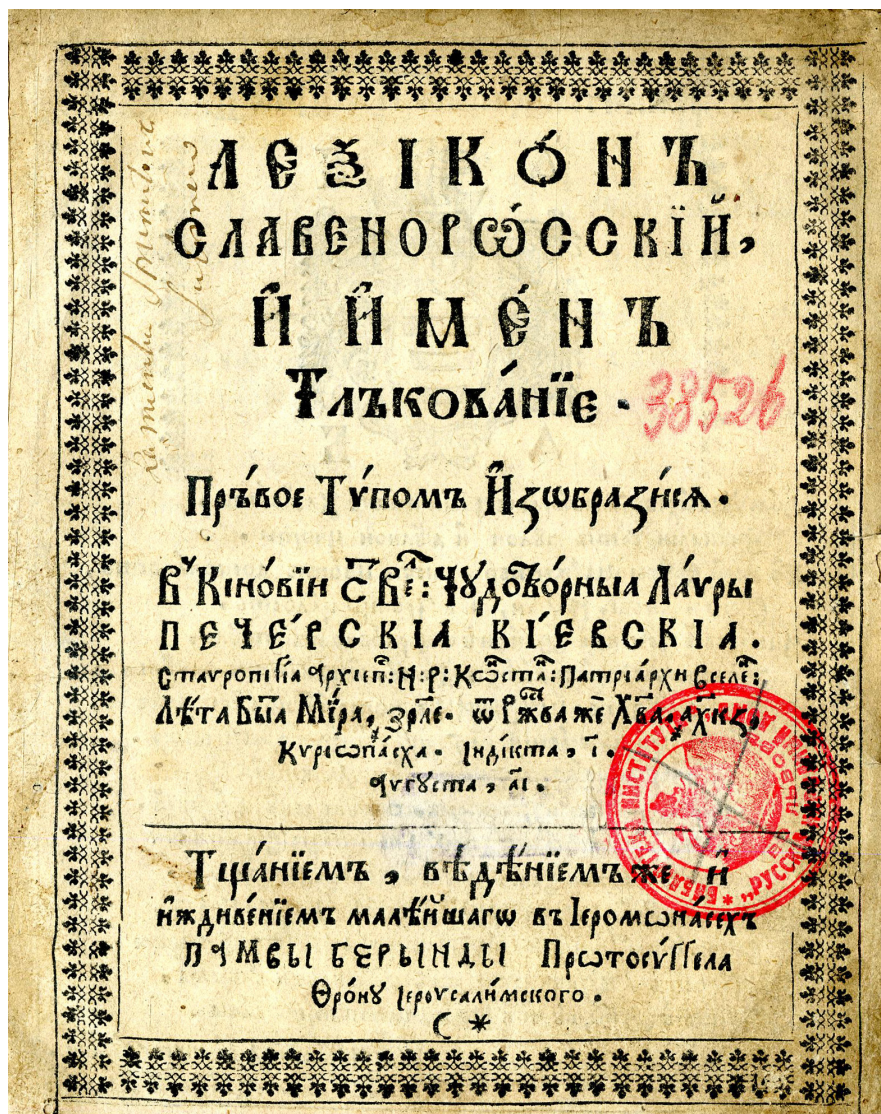

Рис.1 Аркуш з книги Памва Беринди «Лексикон Словенороський», виданої в Києві 1627 року. Скан з примірника в збірці Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника.

На позначення загальної назви науки про зорі використовується запозичена з грецької мови лексема *астрономія*, засвоєна ще з епохи перших слов'янських пам'яток¹⁶.

У середньоукраїнському періоді цей термін мав ще значення 'астрологія'¹⁷. Проте у П. Беринди це різні поняття. Він послідовно об'єднує в одному синонімічному ряду *астрономію*, *звѣздозаконіє*, *звѣздную семую науку*, *науку звѣздарскую*, *звѣздозорство*. Так само навколо загальної назви особи – терміна *астрономъ* – групуються композити *звѣздозаконни(к)*, *звѣздозорца* та живомов-

на лексема *звѣздаръ*: *Свѣздозаконіє*: *Наука свѣздарская*. *звѣздозорство*. *Свѣздозаконни(к)*: или *астрономъ*. *ástronómoz*, *звѣздозорца*, або *звѣздаръ* (ЛБ, 67)¹⁸.

Старослов'янські кальки з грецької *звѣздозаконіє*, *звѣздозаконни(к)* функціонують ще з давньоруської епохи¹⁹. Терміни-композити *звѣздозорство*, *звѣздозорца* із похідним компонентом від твірної основи зор-ѣти, зьр-ѣти, здається, пам'ятками ранішого часу не фіксуються.

На позначення поняття 'Сонце' використовується грецький термін *илекторъ*

(пор. лат. *elector* ‘сяючий’²⁰), який П. Беринда перекладає питомим традиційно скороченим словом *слнце*: *илекторъ*, *илос*: *є(л)*: *слнце* (ЛБ, 407).

Поняття ‘небо’ об’єднує низку термінолексем. Це предусім старослов’янський термін *твердь*, що зафіксований з найдавніших часів як калька грецького *sterewma* ‘небо як щось тверде’²¹; він перекладається у «Лексиконі» живомовним спільнокореневим відповідником *оутверже(н)е*. Уявлення про небесні сфери, що оточують Землю, передається словосполученнями питомих лексем *кругъ нб(с̃)ныи та кругъ всего нѡа*. Відповідно до традиції П. Беринда налічує 12 небесних сфер: Зодіа, ві знаки нб(с̃)ныи, на ві *кругахъ нб(с̃)ныхъ* будучи (ЛБ, 405). Терміносполука *кругъ нб(с̃)ныи* активно функціонує в науковій літературі давньоруській і староукраїнській²², значення ‘сфера’ воно набуває під впливом книжної традиції, напр. у К.Транквіліона-Ставровецького: Паки же иньи аглы работаютъ суѣтъ съдержатъ *кругъ нѡа звѣздного*²³; тому навряд чи можна погодитись з твердженням про її живомовне походження²⁴.

Поняття ‘зоря’ та ‘планета’ у тогочасній науці ще розрізнялися, про що свідчить визначення одного терміна через другий: *планита*: *звѣзда блукаючааа* (ЛБ, 155) та словосполучення *звѣздныи планеты* (ЛБ, 226). Питома лексема *звѣзда* мала також значення ‘сузір’я’: арктось. *звѣзда* що ме(д)веде(м) зовуть, во(з) нб(с̃)ныи (ЛБ, 310). Натомість слов’янізм *зара*, українське *зоря*, як і в давньоруській літературній мові, вживалося з первісним значенням ‘заграва’: *зара*: *зоря*, свѣтлость (ЛБ, 85).

Давню писемну історію має запозичений з грецької мови термін *планита*, зафіксований ще в Ізборнику 1073 р.²⁵ У «Лексиконі» він функціонує також у формі, що співвідноситься з лат. *planeta* – *планета*. У тлумачній частині П. Беринда наводить кальковане з

грецької словосполучення *звѣзда блукаючааа* (гр. *αστηρ πλανητης*) та полонізм *тулачъ* (п. *tulacz* ‘блукач’)²⁶, вжитий тут, очевидно, в переносному значенні. Витворення цього терміна уможливлювалося синонімією дієслів *блукати(ся)* та *тулятися*²⁷.

Термін *планета* мав також значення ‘сузір’я’: телець: *планета* (ЛБ, 473). Отже, поняття ‘зоря’, ‘планета’, ‘сузір’я’ не розрізнялися, навколо них групувалася численна кількість синонімічних лексем.

На позначення супутника Землі використовуються питомі лексеми *лоуна* і *м(т̃)с(а)ць*, перша з яких виноситься до реєстру як церковнослов’янізм: *Луна*: *м(с̃)ць* (ЛБ, 110). Також у реєстрі наводиться давній композит *новомѣсачіе* ‘фаза Місяця’, що перекладається словосполученнями *новъ м(с̃)ца, или нова м(с̃)ца* (ЛБ, 147).

Грецький термін *еклиψіс* (гр. *εχλειψις* ‘затемнення’)²⁸ перекладається питомою лексемою у живомовному оформленні *затмѣ(н)е* та слов’янізмом *омраченіе*: *Еклиψіс, Затмѣ(н)е*, недостат(к). *с(л̃)*: *омраченіе*, *сл̃нца* и *луны* (ЛБ, 397). За спостереженнями В. Німчука, терміни з питомим коренем *т̃м-а* саме в період XVI–XVII ст. активно вживаються на позначення відомого астрономічного явища²⁹.

Поняття про рух небесних світил передається словосполученням *бѣгъ нб(с̃)ныи*: свѣздословіе: наука практикована з *бѣгу нб(с̃)ного* (ЛБ, 68). Віддієслівний іменник *бѣгъ* з відтінком значення ‘оборот, кружання небесних об’єктів’ фіксується з XVI ст.³⁰

Рух сонця описується слов’янізмами: терміносполуками *вѣсходъ*, *заходъ* *сл̃нца*. До реєстру словника часом потрапляли і метафоричні висловлювання, як, наприклад, цитата з книги Іс. Сирахового: *вѣспатиса сл̃нце*: *назадъ са вернуло слонце* (ЛБ, 37).

Внаслідок відсутності контексту важко витлумачити значення терміносполук *стихія нб(с̃)ныа*, яку П. Беринда перекладає

съставы въздушыя, *нб(с)ныи живіолы* (ЛБ, 458). Грецизм *стихія* (гр. *στοίχεῖον*), слов'янізм *съставъ*, полонізм *живіоль* (пол. *żywiół*) функціонували в староукраїнській літературній мові XVI – XVII ст. як відповідники лат. *element* на позначення першоелементів світобудови, визначених ще Аристотелем: *стихія*, початки, елемента: якъ земля, вода, въздухъ, огонь (ЛБ, 458).

Із значенням ‘загальна назва науки астрології’ засвідчені терміни *астрологія* (ст.-сл. запозичення з гр. мови, фіксується ще в Ізборнику 1073 р.) та давня калька *свъздословіє*³¹. П. Беринда визначає його родо-видовою дефініцією: *наука практикована з(ь) бѣгу нб(с)ного, або з(ь) нбсь* (ЛБ, 68). Тут *практикована* – віддієслівний іменник від *практиковати*, пов’язаного з лат. *practica* > гр. *πραχτιχη*³². Вживання термінів *практика*, *практиковати* стосовно ‘практики астрономічної, звіздарської’ та ‘ворожіння по зорях’ характерне для польської наукової мови XVI ст.³³, звідки, очевидно, сприйняте і староукраїнською. На польське посередництво при засвоєнні цих термінів вказує П. Цимбалістий³⁴. До російської наукової мови вони проникають щонайменше на століття пізніше.

П. Беринда критично ставився до астрології як науки, зауважуючи: *Всако же что естъ свѣздное бытіе: ничто же ино, но развѣ неправда, и смущеніе* (ЛБ, 68); *якъ звѣздными планеты нахылають, дѣлати что, але не примушаютъ* (ЛБ, 226).

Низка відповідників різного походження групується навколо поняття ‘астролог’: *астрологъ*, *свъздословъ*, *свъздочетець* (кальки слов’янського походження, фіксуються з давньоруської епохи³⁵, *практикаръ* (пол. *prastykarż*). Останній термін вживається також із узагальненим значенням ‘жрець’: *жрецъ: вѣѣрующѣй, вѣщо(к), практикаръ* або *той который офѣруеть* (ЛБ, 68).

Запозичена ще давньоруською мовою безпосередньо з грецької лексема *зодіє*³⁶ має

значення ‘знаки зодіаку’ і перекладається питомим словосполученням *знаки нб(с)ныи* (ЛБ, 405).

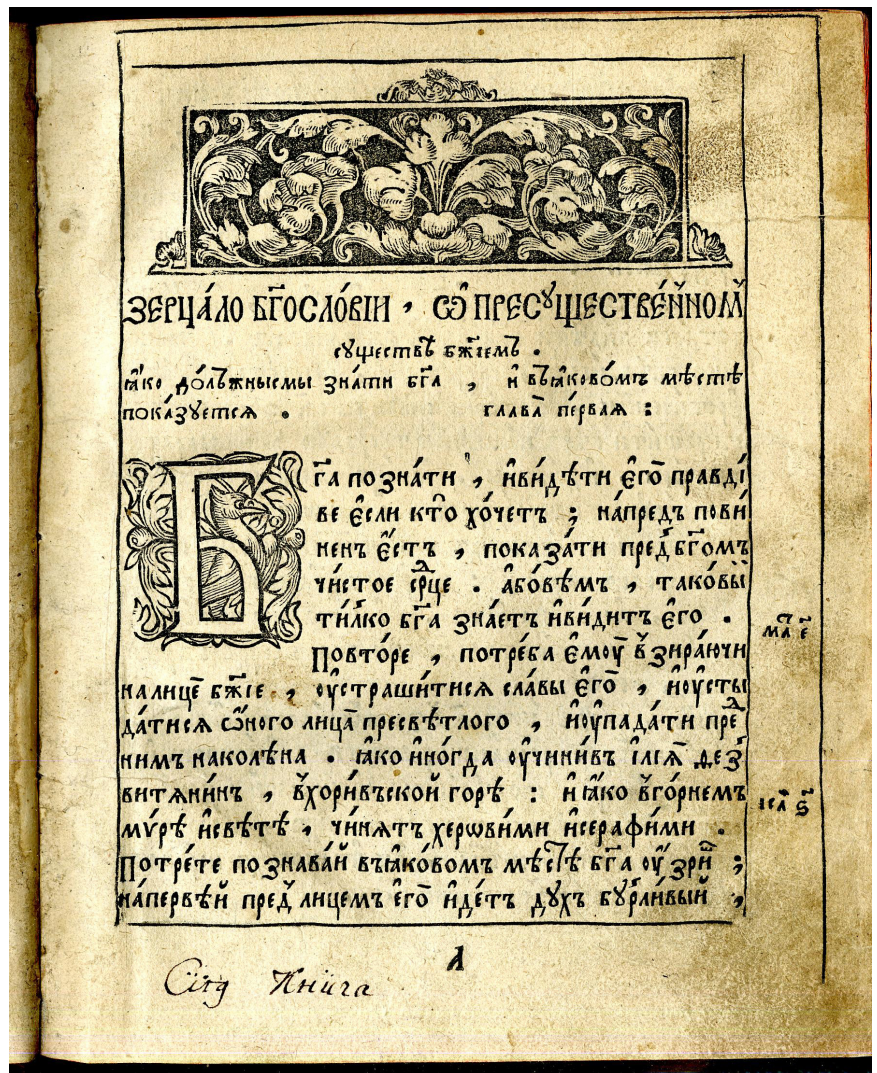
Памво Беринда називає три знаки Зодіаку: *телець* (ЛБ, 473), *близнець* (ЛБ, 12) та *водольа* (ЛБ, 466). Ці переклади грецьких назв відомі ще з княжої доби, зокрема у Ізборнику 1073р. названі *тельць* та *водольиць*³⁷, *близньци*³⁸. У двох випадках П. Беринда наводить і грецькі терміни *διδυμοζ* (ЛБ, 12), *υδροχοος* (ЛБ, 466), і українські відповідники *близнаць* (ЛБ, 12), *во(д)ни(к)* (ЛБ, 466).

Традиційно планета Марс у книжній мові позначалася грецьким терміном: в Ізборнику 1073 р. *арси*, *арис*³⁹, у П. Беринди *арись*, *или ареа*, *или арей*, *или аръ* (ЛБ, 349). Запозичений з латинської мови термін *Марсь* (ЛБ, 349) фіксується в пам’ятках пізнішого часу, зокрема на XVI–XVII ст. вказує П. Цимбалістий⁴⁰.

Назва планети Венери *афродіта* (ЛБ, 357) теж відома українським книжникам з давніх давен: у Ізборнику 1073 р. вона засвідчується як *афродити*⁴¹. Латинізм *вену(с)* П. Беринда перекладає за допомогою народних назв із значеннями ‘ранкова і вечірня зоря’: Таа(ж) *де(н)иц(а)* гды пре(д) *слнце(м)* иде(т), а за ни(м) *вечернїцу* зове(т) (ЛБ, 357). Обидва терміни утворені за однією моделлю від питомих **днь* та **вѣсегъ*, лексема *дньница* зафіксована в пам’ятках княжої доби, гіпотетично можна передбачати й давньоруську форму *вечерница*, проте словники І. Срезневського і Є.Тимченка її не фіксують.

Грецькі назви сузір’їв *арктось* (ЛБ, 310) та *вріwnъ* (ЛБ, 474) П. Беринда перекладає, наводячи народні назви *возъ нб(с)ны(и)* та *косы*. Використання лексеми *ме(д)-ве(д)* зумовлене теж книжною традицією (гр. *αρχτοζ μεγαλή* ‘Велика Ведмедия’⁴²). Назва *возъ* фіксується П. Бериндою чи не вперше, інші писемні пам’ятки належать до пізнішого часу⁴³. Назва *косы*, очевидно, діалектна, пор. у Б. Грінченка *косарі* – *сузір’я Оріон*⁴⁴.

Рис.2 Аркуш з книги К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословії», надрукованої в Почаєві 1618 року. Скан з примірника в збірці Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника.

ТЕРМІНОЛОГІЯ СФЕРИЧНОЇ АСТРОНОМІЇ У ТВОРАХ КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА-СТАВРОВЕЦЬКОГО

Трактат К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословії» (1618 р.) неодноразово привертав увагу істориків літератури, істориків мови, істориків філософії. Так, визначено місце та роль нового образу світу, побудованого «на засадах пізнюантичного неоплатонізму і пронизаного живим пантеїстичним струменем» у ренесансно-гуманістичному напрямі української філософії⁴⁵.

С. Маслов вказував на синкретизм твору та активну функцію автора: «Строго кажу-

чи, цей твір є догматичною системою тільки в перших двох частинах, але і тут автор часто впадає в тон проповідника, то посилаючи молитви за себе та читачів, то звертаючись до читачів із моральним повчанням». Третя і четверта частини книги – проповіді з тлумаченням різних місць Біблії з усіма прийомами, покликаними впливати на волю та уяву слухачів⁴⁶. Як специфічний науковий жанр, що претендував на статус богословської суми, визначила «Зерцало Богословії» дослідниця катехетичної літератури М. Корзо⁴⁷.

Відомості про будову Всесвіту К. Транквіліон викладає в дусі геоцентричного сві-

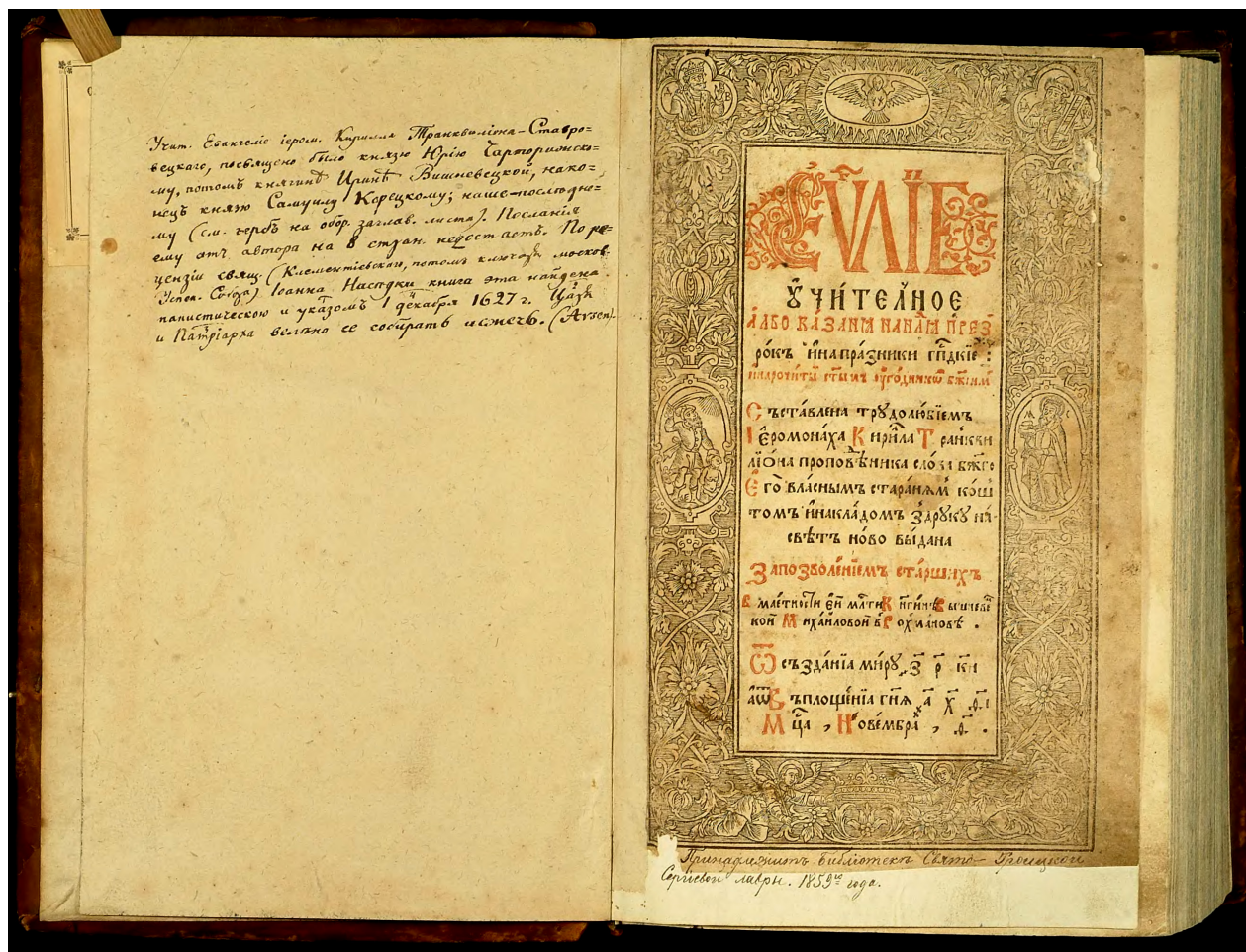

Рис.3 Аркуш з книги К. Транквіліона-Ставровевцького «Евангеліє Учительное», видрукованої в Рохманові 1619 року. Збірка Свято-Троїцької Сергієвої Лаври

тогляду, освяченого іменами Птолемея й Аристотеля. Він панував у Україні аж до часу проникнення перших перекладів системи Коперника в II половині XVII ст.

Тут зафіксовано терміни, які послідовно збереглися (з відповідними звуковими змінами) і становлять основу сучасної номенклатури науки про зорі: *свѣтило*, *с[о]лнце*, *планета*, *м[г]с[л]ць*, *земля*, *заря*, *астрономъ* та ін.: *астрономове* пишуть о затменю *слнца* (Евангеліє Учительное)⁴⁸; луну знаємо, яко *планета* естъ неуставична *ѡмѣннаа* (ЗБ, 5зв)⁴⁹; філософи ... повѣдають быти, *вкруглу землю*, яко *яблоко* (ЗБ, 19); Повторе на

нѡси суть *свѣтила*, *слнце*, *луна*, *грѣмъ* (ЗБ, 22 б).

К.Транквіліон-Ставровевцький також пояснює механізми окремих природних процесів, зокрема затемнення Сонця Місяцем, вказуючи на його фази: *в новѣ мѣца*, *в настатю мѣца* 'новий місяць', *в полно мѣца*, *в полнотѣ мѣца* 'повний місяць': ...затмилоса слнце ѡ полудна през три часы цѣлыи не *в новѣ*, но *в полно мѣца* над естество, ибо астрономове пишут, о затменю слнца, ижъ нѣгды не бывае-ть в *полно мѣца*, тылко в *настатю*... но тогда *м(с)ць* былъ в *полнотѣ*... (Евангеліє Учительное)⁵⁰. Для характеристики постійно рухливо-

го світила К.Транквіліон використовує прикметник *ѿмѣнный* 'мінливий'.

Іншу групу становлять терміни, що з часом витіснилися українськими відповідниками. Це або старослов'янізми *луна* 'місяць', *западъ* 'захід', *востокъ* 'схід', *полночь* 'північ', або живомовні лексеми: *затмена* 'затмнення сонця', *полудне* 'південь': *луна* вѣзймаєть свѣтлость ѿ слнца (Євангеліє Учительное)⁵¹; *Ѿкружають* же воды моря окианьского всю землю ѿ востока, и запада, ѿ полудне, и полночи (ЗБ, 15 зв).

Низка термінів повністю втратилася з розвитком нових знань.

Такими є терміни на позначення неба.

К. Транквіліон вказує, що небо, як і весь світ, має округлу форму: *нбо* и оувесь свѣтъ *вкруглый* єсть (ЗБ, 14).

Значення 'небосхил' передається сполукою *видимое небо*: И заправды тѣло єсть о которое опираєтсѧ зракъ нашъ: то єсть о высоту *нба* *видимаго* (ЗБ, 12). Поява цього терміна пов'язана з концепцією світобудови, що виокремлює небо як п'яте тіло поряд з чотирма елементами-стихіями, з одного боку, а з другого – з протиставленням видимого, земного світу й невидимого, божественного.

Матерѣальное нбо – терміносполука зі значенням 'небо, небосхил': бытность *матерѣального нба*, або твердость, єсть сухотна, легка, рѣдкаа и проникателнаа матерѣа (ЗБ, 12 зв). *Матерѣальный* – відносний прикметник від запозиченого з латинської мови терміна *матерѣа*, що в «Зерцалі Богословії» виконує функцію одного з центральних філософських термінів.

Кругъ нба свѣздного – 'небо, небосхил': Паки же иныи аг҃лы работаютъ суєтъ, сѣдержать *кругъ нба свѣздного* (ЗБ, 5б). *Кругъ* – із праслов'янського *krъgъ 'щось скручене, згорнуте, круг'⁵². Словосполучення *небесный кругъ* функціонувало вже в давньоруських текстах⁵³.

Сполука *небо примумъ мобѣлюмъ* озна-

чала 'перша небесна сфера, що тягне за собою всі інші': аг҃лы... обращаютъ *небо* названное, *примумъ мобѣлюмъ*; або *нбо* перво(го) порушенѧ (ЗБ, 5 зв). Це калька з латинських *primum* 'перший' і *mobilis* 'рухомий, швидкий'⁵⁴. *Нбо* *первого порушенѧ* – староукраїнський еквівалент до попереднього. Лексема *порушенѧ* – український континуант давнішого *порушєнє* (ьє), пов'язаного з питомим дієсловом *рушити*, *рушати*⁵⁵.

За тогочасними уявленнями, небо складалося з семи сфер, на кожній з яких розміщувалася одна з семи планет. Деякі філософи налічували дев'ять сфер. К. Ставровецький викладає обидва погляди, використовуючи словосполучення *седмъ круго(в)*, *седмъ небєсь*, *деватери небєса*: Подобаєть же разумѣти и се, яко мнѡгѣи соутъ *нбса*, по раздѣленію планетувъ, *седмъ круго(в)* глѣють быти любомудрѣцы мира сего, или *седмъ нбсь*. Крімъ же сихъ видимыхъ, *деватери нбса* глѣють быти наши бѣослѡвцы, по раздѣленію девѧти чинѡвъ аг҃льскихъ (Євангеліє Учительное)⁵⁶. Трапляється в нього (в книзі «Перло многоцѣнное») й епітет *деватеровиднии н[е]б[е]са*:

*И тако гсѣдъ нашъ Ис Хсѣ ирѣ аг҃лскѣи,
Деватеровиднии нбса прошедъ,
И превышше всѣхъ аг҃ловъ вшедъ*⁵⁷...

Лексема *небо* часто використовується у сполученні зі словом *обротъ* 'рух, поворот небесних сфер': а *нбо* своимъ порушенѧмъ; и *обротомъ* преноситъ слнце съ свѣздами (ЗБ, 17 зв – 18). Це запозичення з польської мови *obrot* 'оберт, поворот'⁵⁸. Функціонує також у словосполученні *оброты небесный* 'т.с.: *нбо* *первого порушенѧ*, которое иныє всѣ *оброты небесный* за собою тагнет (ЗБ, 5зв).

Із значенням 'небо як щось тверде' вживалася й старослов'янська калька з грецького *στερεωμα* 'тверде тіло, опора' *твердъ*, похідне *твердость* і терміносполука *твердость небєснаа*: Сътворивъ же бгъ, нѣякуююсь

твердостъ, посредѣ водной стихїи, и назвалъ ю нбѡмъ..Лечъ бѣгъ для того положи въ вѣды на врѣху нѡа, абы не згорѣла *твердостъ нѡс-наа* ѿ огна ефѣурско(го) (ЗБ, 15).

К.Транквіліон-Ставровецький чи не вперше вживає й новий запозичений з латинської мови термін *горизонтъ* ‘межа, що відділяє видиму частину небосхилу від невидимої’: *Горизонтъ*, польнба намъ видимого (ЗБ, 8 зв). У російську наукову мову, де вперше фіксується 1701 р., він потрапив за посередництвом української⁵⁹.

Проаналізована астрономічна термінологія засвідчує безперечний спадкоємний зв’язок української науки XVII ст. з науковою думкою Київської Русі, та відображає її рівень розвитку.

Значна кількість грецизмів (як давніх, так і нових запозичень) свідчить про греко-візантійські джерела астрономічної науки. Фіксація термінів латинського походження (в т.ч. запозичених через польське посередництво) характеризує П. Беринду й К.Транквіліона-Ставровецького як науковців, звернених на Захід, до гуманістичної, реформаційної Європи, котрі, за словами О. Горбача, «в епоху конфесійної полеміки не цуралися латини»⁶⁰. Проникнення до термінології народних назв, зокрема діалектних, важливе як свідчення процесів демократизації літературної мови.

«Розмитість» меж тематичних груп термінологіки, її «дифузність» (за визначенням Л.Кутіної), взаємопроникнення різногалузевих номенклатур, полісемія та синонімія термінів, існування варіантних рядів на позначення одного поняття – визначальні лінгвальні явища, відзначені дослідниками при аналізі термінологій «періоду становлення». Водночас групування термінів за синонімічно-антонімічними ознаками відбиває барокові уявлення про світ як єдність опозиційних компонентів, пов’язаних ієрархічними відношеннями.

¹Лейчик В. Когнитивное терминоведение – пятый этап развития терминоведения как ведущей научной дисциплины рубежа XX – XXI вв. // *Стереотипность и творчество в тексте: межвуз. сб. науч. тр.* [под ред. М. П. Котюровой]. – Вып. 11. – Пермь, 2007. – С. 26–45. (С. 31).

²Лейчик В. Элементы терминоведческой теории текста // *Стереотипность и творчество в тексте: межвуз. сб. науч. тр.* – Вып. 5. – Пермь, 2002. – С. 63–77.

³Ельцова П. Роль термина в научной коммуникации // *Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: сб. науч. тр.* [под ред. Л. А. Манерко]. – Рязань, Ряз. гос. пед. ун-т им. С. А. Есенина, 2002. – С. 128–130. (С. 129); Пишенична Л., Шевченко В., Шишкіна Н. Термінологічна робота: науковий текст як джерело нових знань [Електронний ресурс] // *Проблеми української термінології*. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 6–13. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/728>.

⁴Баженова Е. Научный текст в аспекте политекстуальности. – Пермь: Изд-во ПГУ, 2001. – 272 с. (С.61); Котюрова М., Баженова Е. Культура научной речи: текст и его редактирование. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008. – 280 с. (С. 52–54).

⁵Скороходько Е. Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу); *Український ін-т лінгвістики і менеджменту*. – К.: Логос, 2006. – 100 с. (С. 14).

⁶Лейчик В. Терминоведение. Предмет, методы, структура. – М., 2007. – 256 с. (С. 197).

⁷Фельде О. (Борхвальдт). Историческое терминоведение в теории и практике. – Красноярск, 2001. – 148 с.

⁸Туровська Л. Історичне термінознавство в Україні кінця XX – початку XXI ст. // *Українська мова: наук.-теорет. журн.* – 2012. – № 2. – С. 67–79. (С. 68).

⁹Туровська Л. Там само. – С. 77.

¹⁰Наєнко Г. Наукова лексика у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Українська мова; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 23 с.

¹¹Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: моногр. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 446 с.; Vakulenko S. Slavizzazione della terminologia scolastica nella Filosofia Aristotelica all'avviso dei Peripatetici di Manujlo Kozaczyn's'kyj // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa*. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 541–563.

- ¹²Куньч З. Йоанникій Галятовський в історії української риторики [Електронний ресурс] // Українська ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 25–29. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Unir/2009_21/05.pdf; Якимович-Чапран Д. Термінотворча діяльність Лаврентія Зизанія // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – № 21. – С. 833–838.
- ¹³Іващенко В. Історіографія термінознавства: метамова і структурні підрозділи // Термінологічний вісник, 2013. – № 2 (1). – С. 5–15. (С.11).
- ¹⁴Насно Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні. – К.: Освіта України, 2013. – 404 с.
- ¹⁵Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Г. Кониський. Філософські твори: У 2-х тт. – Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; Редкол.: М. Верников та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С. 6–507.
- ¹⁶Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 тт. – СПб., 1893–1912. – Т.1. – С. 32.
- ¹⁷Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. / Ред. Д. Гринчишин [та ін.]. – Вип. 1. – Л.: 1994. – С. 142.
- ¹⁸Тут і далі позначатимемо скорочено ЛБ – Лексиконь словенороський Памви Беринди, 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.; цифра вказує на стовпчик на сторінці (в оригіналі цей номер вказано вгорі сторінки кириличними літерами).
- ¹⁹Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.1. – С. 965.
- ²⁰Дворецкий И. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов. – М.: Русский язык, 1986. – 845 с. (С.363).
- ²¹Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.3. – С. 942–943.
- ²²Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1. – С.1333.
- ²³Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богослов'я. – Почаїв, 1618. – арк. 53в.
- ²⁴Німчук В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с. (С. 39).
- ²⁵Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. – М.: Просвещение, 1983. – арк. 250 зв.
- ²⁶Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków-Warszawa, 1957. – 808 s. (S. 584).
- ²⁷Тутченко Я. Історичний словник Української мови. – І, 1–2 (А–Ж); Чарків-Київ 1930–1932. / Фотопередрук Олексі Горбача. – München, 1985. – 947с. (С. 104).
- ²⁸Новогреческо-русский словарь / Сост. А. Иоаннидис; Под ред. А. Белецкого. – М., 1961. – 848 с. (С. 233).
- ²⁹Німчук В. Там само. – С.27.
- ³⁰Тутченко Я. Ibidem. – С.168.
- ³¹Срезневский И. Там само. – Т. 1. – С. 965.
- ³²Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х тт./ Пер. с нем. и доп. О. Трубачева; под ред. и с предисл. проф. Б. Ларина. – М.: Прогресс, 1964–1971. – Т. III. – С. 353.
- ³³Brückner A. Ibidem. – S. 434.
- ³⁴Cymbalisty P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680-1760. – London: Published by the School of Slavonic and East European Studies University of London, 1991. – 436 p. – P. 292–293.
- ³⁵Срезневский И. Там само. – Т. 1. – С. 965.
- ³⁶Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. Мельничук та ін.]. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 273.
- ³⁷Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. – арк. 250зв, 251.
- ³⁸Срезневский И. Там само. – Т. 1. – С.114.
- ³⁹Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. – арк. 250зв.
- ⁴⁰Cymbalisty P. Ibidem. – P. 235.
- ⁴¹Изборник Святослава 1073 года. – арк. 250зв.
- ⁴²Новогреческо-русский словарь. – С. 110.
- ⁴³Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 4. – С. 190.
- ⁴⁴Словарь української мови: У 4-х тт. / Упор. Б. Грінченко. – Т.ІІ: 3 – Н. – Київ: 1908. – С. 290.
- ⁴⁵Паславський І. Розвиток філософської думки // Історія української культури: у 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 775–787. (С.784 – 786).
- ⁴⁶Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставровецький и его литературная деятельность. – К.: Наукова думка, 1984. – 246 с. (С.76).
- ⁴⁷Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – 672 с. (С.355).
- ⁴⁸Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє Учител'ноє. – Роҳманів, 1619. – І. – арк. 110 б–111.
- ⁴⁹Тут і далі позначення ЗБ – вказівка на Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богослов'я. – Почаїв, 1618, цифра вказує на номер аркуша.
- ⁵⁰Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє Учител'ноє. – І. – арк. 110 зв.
- ⁵¹Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє Учител'ноє. – II. – арк. 22.
- ⁵²Етимологічний словник української мови – Т. 3. –

С. 107.

⁵³Срезневский И. Там само. – Т. I. – С. 1332 – 1333.

⁵⁴Дворецкий И. Там само. – С. 702, 557.

⁵⁵Фасмер М. Там само. – Т. III. – С. 524.

⁵⁶Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє Учителі-
ное. – II – арк. 30 зв.

⁵⁷Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣн-

ное. – Чернігів, 1646. – арк. 67–67 зв.

⁵⁸Brückner A. Ibidem. – S. 372.

⁵⁹Словарь русского языка XVIII века / Гл. ред.:
Ю. С. Сорокин. – Вып. 5. – Л.: Наука, 1989. – С. 172.

⁶⁰Горбач О. Памво Беринда як етимолог // Горбач О.
Зібрані статті III. Історія української мови. – Мюн-
хен, 1993. – С. 70–91. (С.81).